

Проф. др Милева ФИЛИПОВИЋ

ДРУШТВЕНА ВРЕМЕНА* И СОЦИОЛОГИЈА (неки епистемолошки аспекти)

Стријела времена је рођењем уписана у наш живот као судбина, као крај, као неповратност или иреверзибилност. Зато су вјероватно друштвене науке биле осјетљивије на вријеме од природних. Природне науке су уписивале вријеме у своје законе као повратно, реверзибилно и вјечито. Тај упис повратности, то важеће закона за сва времена, то брисање смјера или стријеле времена било је истовремено преко тих закона и упис узрочних, сталних, предвидљивих веза, између појава, укратко упис детерминизма. Да само подсјетим да је у нашој нормалној социологији донедавно научни закон дефинисан као став или исказ који утврђује објективно постојеће везе између појава: узрочне, опште, сталне и предвидљиве (Лукић, Р. 1972, 5-79).

Проблематика друштвених времена уноси се у научно знање још у доба владавине позитивистичке парадигме, коју вријеме не узнемирава. Социологија је почела да укључује плурализам времена у своја научна објашњења са Марксом (буџет времена), Диркемом и његовим ученицима Мосом и Халбваксом. Диркем сматра да „У сваком од нас, у различитим пропорцијама постоји човјек од јуче, чак је тај јучерањи човјек силом прилика преовлађујући у нама, зато што је садашњост мала у поређењу са дугом прошлошћу у току које смо ми формиран, из које потичемо. Само што ми тог чо-

* Употреба времена у једнини је знак строго хронолошке, линеарне и квантитативне концепције времена (М. Bessin, 1993, 25, 18-21). Говорити о времену у једнини значи прихватити апстрактан израз који покрива различите животне манифестације од којих се свака изражава на посебан начин (W. Grossin, 1984, 5, 1-3).

вјека прошлости не осјећамо јер је он увријежен у нама, он чини не-свјесни дио нас самих.” (цит по. Bourdieu, P. 1989:94).

Вебер истиче предрасуду позитивизма да научним сматра само дисциплине које утврђују научне законе, а да се објашњење једног друштвеног дјелања не може ограничити само на узрочне односе јер је натуралистичко објашњење односа узрока и посљедице хумано равнодушно, јер узрок треба разумјети и објаснити.

Гурвич у постхумно објављеном дјелу *Друштвени оквири знања* указује да научни закони социологије дјелују за одређено вријеме и на одређеном простору. Он релативизира детерминизам и сматра да се он не може одвојити од плурализма или многострукости времена. Сваки детерминизам се врши у времену, и најчешће такође у трајању: „Оно што је нама важно је констатација да вријеме детерминизма нема никакав однос са вјечношћу”, (Balandier, Г., 1972:100). Друштвена времена су бројна, преплећу се у различите хијерархије зависно од глобалних структура и њихових типова. Историчар Бродел је инсистирао на плурализму друштвених времена која су конструисана, која нам помажу да организујемо друштвену стварност и слуша као принуда друштвеној акцији. Он уводи појам „дугог трајања” и појам *врло* дугог трајања који користе номотетски истраживачи.

Могло би се са мало претјеривања рећи да је интересовање за питања времена, и у самој француској социологији било спорадично присутно до 80-их година прошлог вијека. А и то присуство, сем Гурвича, Бродела (у историји) и структуралиста,¹ било је уствари одсуство времена из епистемолошке проблематике социологије науке. William Grossin 1984. оснива часопис *Темпоралисти*, са амбицијом да се вријеме призна као предмет науке. Овај часопис настоји да буде средство за повезивање истраживача који су привржени проучавањима временâ у друштвеним наукама, препоручујући истраживања времена нашег личног и друштвеног живота.

Интересовање италијанске социологије за темпоралности јавља се почетком осамдесетих година (Rampazi, M. 1993, № 23:3). Од тада

¹ Умјесто појма периодизације, Балибар користи Алтисеров појам *дифференцијалних облика темпоралности*. Да би мислио диференцијалне облике темпоралности Балибар располаже са појмовима: *динамике, синхроније, дијахроније, генеалогije и историје*. Овим појмовима објашњава два кретања: кретање унутар структуре и кретање које води укидању те структуре. Више о томе: Althusser-Balibar, (1975) *Како читати „Капитал”* Центар за културну дјелатност ССО, Загреб, стр. 278, 294, 302, 305.

се временска питања јављају у разним областима: општој теорији, социологији знања, социологији свакодневног живота, социологији рада (Giovanni Gasparini, 1987, № 4:4-7). Слично је и у Њемачкој (Bernhard Teriet, 1987, № 4:8-9) и Великој Британији (Hanterais, L; Clark, P.; Schuller, T. 1987, № 4:4-7). У Британији значајна етапа у истраживању друштвене димензије времена почиње Гиденсовим представљањем појма структурације времена, који ће усмјеравати сљедећих година, истраживања о времену (Hantrais, l. et alt. 1987 или 85, № 4:6-7).

Поред историје и социологије, све друштвене науке имају своја времена. Марк Бесен пита: „Да ли постоји дисциплина друштвених наука на коју се тако односи проучавање времена као што је демографија?” (M. Bessin, 1993, № 25:18-21).

И у антропологији се тражи одређени епистемолошки опрез за противрјечност: детемпорализација знања и/или знање у којем је вријеме фактор дистанцирања између посматрача и посматраног (Ugo Fabietti, 1994, № 26:5-8).

Право има своје правне темпоралности. Правне норме желе да регулишу друштвене односе у временском трајању. Оно, полазећи од датог рјешења тежи да се овјековјечи, да замрзне, заустави вријеме. Али оно не може затворити вријеме, ни несигурност коју ствара нова садашњост (Chemillier-Gendreau, M, 2000, № 41:28-37). Зато имамо убрзање правног времена: „Не треба више дест година, ни десет мјесеци, ни чак десет дана, да се данас промијени закон од кад се хитност наметнула као уобичајено вријеме за производњу текстова. Било да се ради о доктрини, легислативи или правосуђу, приватном или јавном праву, кривичном или процедуралном, са свих страна се умножавају знаци овог одушевљења правном темпоралношћу.” (Ost, François, 2000, № 41:10-17). Убрзање правних времена на епистемолошком плану доводи до растуће сложености која чини да онај који одлучује не може претендовати да ексклузивно и трајно посједује информације неопходне за доношење одлуке (Ost, F. 2000, № 41:10-17).

Постоје такође времена која су својствена политичкој економији: вријеме обрта капитала, вријеме инвестирања; временски режим рада, одмора, слободног времена и њихова хијерархија. Са епистемолошког становишта преиспитује се линеарна и иреверзибилна линија напретка код либерални економиста који су ту линију изводили из рационалног понашања актера на тржишту.

Постоје, наравно, и различита политичка времена (M. Филиповић, 2003:69-73).

НАУКЕ ИЗМЕЂУ „ДЕТЕРМИНИСТИЧКОГ ХАОСА” И „ХАОТИЧНОГ ДЕТЕРМИНИЗМА”

У свом есеју о науци *Између времена и вјечности* Иља Пригожин и Елизабет Стенцер дају опис промјена детерминистичког идеала природних наука (физике). Они сматрају да Лајбницово гледиште о детерминистичком универзуму, који је повратан у времену, доводи до појма „закона природе” и идеала свезнајуће науке, сличне богу (Prigogine, Stengers, 1992, 183) јер, за бога нема ни прошлости ни садашњости, ни будућности; за њега такође нема ни сумње, постоји само сигурност. Идеал науке је Лајбницов принцип довољног узрока којим изражава симетрију између „пуног” узрока и „потпуне” посљедице (Prigogine, Stengers, 1992:15).

Одлучујућа епизода из историје физике, је, за Пригожина и Стенцерову, Болтманово негирање повратности или реверзибилности као привида непромјенљиве вјечности. Ми смо сви од основне школе учили да путања у физици није само детерминистичка већ и самосвојмо реверзибилна, да она не дозвољава да се прави никаква разлика између будућности и прошлости тако да Болтман није могао тражити да се неповратност објасни помоћу повратности јер би то онда изгледало као логичка грешка. Болтман је осудио Лајбницову тезу о временској симетрији термодинамичких процеса, али није успио да да тумачење неповратности или иреверзибилности, јер је био, како каже Пригожин, насљедник велике динамичке традиције реверзибилности. А научно дјело не може правити раскид анулирајући пут који га је учинио могућим, оно је истовремено окренуто ка прошлости коју насљеђује и ка будућности коју предлаже (Prigogine, Stengers, 1992:174). Зато не може бити говора о бјегању физике од вјечности, већ се стријела времена намеће као нова мисао о вјечности (Prigogine, Stengers, 1992:190). Пригожин уводи вријеме у физику, не по цијену напуштања класичне науке, већ напуштања простих ситуација у којима се вријеме не сусреће са својом стријелом. „Прекидање симетрије дозвољава једну „појмовну генезу” стријеле времена полазећи од закона који негирају. Али ту генезу не треба мијешати са „генезом физике”, која би објашњавала рађање неповратног времена, полазећи од повратних физичких закона. Прекид симетрије не упућује на природу, већ на традицију физике. Актуелна квантна механика без сумње је симбол физике раздиране између времена и вјечности (Prigogine, Stengers, 1992:186).

Главна последица увођења стријеле времена у научне законе је несигурност предвиђања, сложеност и иреверзивилност. Сигурност није никад представљала дио нашег живота, зашто сматрати да је она сами услов науке? пита Пригожин у једном интервјуу (*Entretien*, 1995) Откриће времена мијења начин предвиђања и превазилази супротност између научног детерминизма и људске слободе, сматра Пригожин.

Ову појмовну концептуализацију у епистемологију друштвених наука уносе и елаборирају Волерстин и Едгар Морен.

Указујући на сличности и разлике између Бродела и Пригожина Волерстин (Wollerstin, 2001:4) истиче да Бродел сматра да традиционална историја привилегује вријеме, сигурну идеју времена у односу на трајање и настоји да поново уведе појам „дугог трајања” као неопходан епистемолошки инструмент у служби друштвених наука. И Пригожин сматра да традиционална физика привилегује трајање, сигурну идеју трајања, у односу на вријеме, и он настоји да поново уведе „стријелу времена” као неопходан епистемолошки инструмент у служби природних наука (Wollerstin, 2001:4). И код Бродела и код Пригожина ефекти дугог трајања су нарочито јасни у макроскопским, а не у микроскопским структурама. „Постоји ипак знатна разлика између Бродела и Пригожина. Ради се о њиховим полазним тачкама. Бродел је хтио да се супротстави владајућој визији историјског истраживања која је игнорисала структуру, другим ријечима трајање. Пригожин је хтио да се супротстави владајућој визији истраживања у физици, која је игнорисала системе потчињене условима неравнотеже, и последице чињенице да су почетни услови увијек јединствени, другим ријечима вријеме. Зато видимо да Бродел наглашава значај дугог трајања, а Пригожин значај стријеле времена. Ни један, ни други неће да падну са Харибде на Сцилу. Бродел не жели да потпуно ишчезне догађајна историја да је замијени историја дугог трајања. Ни Пригожин не жели да одбаци повратно вријеме да се изложи опасности да учини немогућим ред и објашњење. Обојица инсистирају да бораве на терену трећег – неискљученог.” (Wollerstin, 2001:5).

Они неће да одбаце свијет који уређују закони, ни свијет, апсурдни, неузрочни, у којем се ништа не може предвидјети. Тог трећег, неискљученог, Пригожин зове „детерминистички хаос”, или „хаотични детерминизам” у којима су вријеме и трајање два центра која се стално конструишу и реконструишу.

Волерстин сматра да су простор и вријеме вјечито повезани и да представљају једну димензију коју он назива простор-вријеме (Wallerstein, I. 1996:1). Полазећи од разликовања номотетских и идеографских наука Волерстин истиче да су прве привилеговале вјечито простор-вријеме у складу са митом о правој науци која утврђује научне законе. У савременом свијету су у употреби пет типова простор-времена: (Wallerstein, I. 1996:5) 1. геополитичко-епизодично простор-вријеме, 2. циклично-идеолошко, 3. структурно простор-вријеме, 4. вјечито простор-вријеме и 5. преображајно простор-вријеме. Важно је нагласити да сваки од ових пет типова простор-времена представља један потпуно различит ниво анализе са различитим схватањима простор-времена. У *геополитичко-епизодно простор-вријеме* спадају оне категорије са којима ми дебатујемо тренутну историју; а у *циклично-идеолошко простор-вријеме* категорије које наглашавају дуг период времена и имплицирају једну дефиницију ситуације која добија смисао у простору и времену различитих група. Објашњења у оквиру *структурног простор-времена* уствари дефинишу тип историјског система у којем живимо, исто као и његове границе у простор-времену. Критериј за дефиницију *вјечитог простор-времена* је афирмација интемпоралности и неспацијалности, то је заиста непримјенљивост времена у анализи. И задње, *трансформационо простор-вријеме*, насупротив структурном, почива на специфичности догађаја и његових посљедица на велике институције нашег свијета, то је простор-вријеме дубоке промјене, за коју сматрано да је произведена и да утиче на све што је услиједило. Волерстин затим наводи примјер за интеракцију различитих типова простор-времена. „Узмимо дебату о Косову, неразумљиву свима онима који нијесу њени добитници. Косово је географско име дистрикта у Југославији прије рата. У вријема кад је Тито био предсједник ова област је добила посебан правно-политички статус. Иако није била једна од 6 федеративних република, била је проглашена за аутономну област једне од ових република, Србије. Србија је 1989. године унилатерално опозвала статус аутономије Косова. Немам намјеру да расправљам о уставном легалитету ове акције. Мене интересују њена оправдања. На Косову велику већину становника чине Албанци, према етничким критеријима који су у употреби у овом дијелу свијета. Они траже право на самоопредјелење на основи њиховог броја у овом региону чије су границе званично успостављене тек у 20. вијеку. Они резонују у оквиру

геополитичко-епизодног простор-времена. Аргумент српске владе је радикално другачији. Он говори у име једног, вјероватно старог ентитета српског народа. Он тврди да је Косово историјска колијевка Србије, јер су ту од 1389. г. Срби изабрали радије смрт него предају непријатељима Отоманима (којима су Албанци Косова који су муслимани ментално асимиловани). Аргументација почива на чињеници да је та битка родила српски национални осјећај и да је, према томе, несхватљиво да може постојати српска држава без Косова. Због тога су за Србе, задње бројке популације и актуелне границе просто неприкладне. Косово представља дио Србије због догађаја који се збио у 14. вијеку. То је аргументација која се ослања на структурно простор-вријеме, припадност Косова Србији је једна структурно стечена чињеница. Нема никаквог начина да се ова дебата ријешити интелектуално. Ниједан од ова два противничка табора не може доказати своје право, ако под доказивањем разумијемо резонувања која би, у научној конструкцији била подржана под теретом доказа. То је политичко сучељавање у оквиру којег су координанте простор-вријеме средство за сваку страну. Питање може бити ријешено само политички.” (Wollerstein, I. 1996:7).

Едгар Морен истиче утицај који је Пригожин имао на његово дјело. Он подвлачи да се сложена мисао коју он захтијева из књиге у књигу уписује у пригожинско поријекло. Крајем 20. вијека науке су почивале на 3 стуба сигурности.² Први је стуб: ред, сталност и детерминизам; други, одвојивост: појмовно и експериментално издвајање предмета сазнања из природне средине; трећи, вриједност апсолутног доказа и одбацивање супротности. Ова три стуба су пољуљана. Одговор на ове проблеме је реформа структуре мисли. Реформа структуре мисли је парадигматичне природе односи се на темељне принципе који управљају свим нашим дискурсима и теоријама. Ти принципи су: 1. принцип повезивања: узрочност није више линеарна већ представља спиралу у којој су повезани посљедице са узроцима, као производи за сопствену узрочност; 2. принцип дијалога да се суоче дубоке реалности које уједињују истине које

² Ова три стуба су данас у стању дезинтеграције, не зато што неред замјењује ред, већ зато што се води рачуна да тамо гдје ред влада, у материји, у физичком свијету постоји уствари дијалогска игра, игра која је истовремено и комплементарна и антагонистичка између реда и нерета (E. Morin, „Pour une réforme de la pensée”, Le Forum du Conseil scientifique du programme européen, МСХ/АРС; texte paru dans les Entretiens Nathan des 25 et 26 novembre 1995)

су по изгледу противрјечне. „Потребно је у неким случајевима ставити заједно принципе, идеје и појмове за које изгледа да се супротстављају једни другима. Хераклит је то дивно рекао прије више од 2000 година. ‘Живјети од смрти, умријети од живота’” (Е. Морин, 1995). Иако је ова идеја парадоксална на појмовном плану данас је објашњена. Зна се да се у сваком живом бићу молекули разграђују, да ћелије производе нове молекуле; да ћелије умиру, а организам их замјењује, да крв покретана ударима срца детоксикује ћелије. Процес подмлађивања се врши без застоја, преко смрти наших конституенаса. 3. холограмско повезивање, не само дијела у цјелину већ и цјелине у дијелу.

Највећи допринос знања XX вијека је био знање о границама знања. Несигурности се не могу ограничити дефиницијом, јер су баш то несигурности, не само у акцији него и у знању. Пето поглавље својих *Седам фундаменталних знања неопходних за образовање будућности* Морен је посветио несигурностима. Претходни вјекови су вјеровали у будућност, а она је непредвидива и отворена. Данашњи човјек се са свих страна сукобљава са несигурностима. Многе су несигурности везане за знање: церебро-ментална несигурност, логичка несигурност, рационална несигурност и психолошка несигурност (Morin, 1999. погл. V). Велика несигурност са којом се треба суочити долази од онога што Морен назива екологијом акције. Наиме, за сваку акцију која се предузима у несигурној средини постоје четири принципа несигурности: несигурност која произилази из ризика и принципа педострожности; несигурност која произилази из односа између циљева и средстава (кад се средства замијене циљевима); несигурност од контекста у којем се врши акција; несигурност од непредвиђених посљедица.

Парадигматски преокрет изазива несигурност предвиђања и у науци, која је у пољу друштвених наука најближа природним наукама, односно која је, од свих друштвених наука најближа идеалу науке и научног закона. „Ко би могао навести најмањи економски закон који је, био откривен у току посљедње двије деценије... или, чак у току читаве историје промјене политичке економије и економске анализе?” (Montfraix, P, 2001:20). Већ тридесет година дошла је економска несигурност³ да поремети теоријске темеље економских

³ Економска несигурност је ситуација у којој је економска будућност нечитљива, понашања агенаса непредвидљива, пројекти непровјерљиви. (Pierre Montfraix, 2001:1)

наука и доведе до парадигматског преврата и у микро и у макро-економији. На микроекономском нивоу класични приступ економске науке је да су понашања рационална, сагласна са циљем, увијек мотивисана интересом⁴ и да се остварују у најбољим могућим условима информисања. У теорији одлуке сматра се да постоје временске тензије унутар саме рационалности. Говори се о узрочној и очигледној рационалности, а ова два облика рационалности се вежу за два схватања различитих, иако неодвојивих времена код доношења одлуке. Ове двије форме рационалности и темпоралности које су им приписане уписане су у разликовање између двије концепције детерминизма (Robillard, V. Michel, 2000:19) Али теорија игара показује да је остварење рационалности компликовано и да се одлуке доносе у релационистичкој димензији. Управо ће несигурност кориговати упрошћену рационалност која ће постати једно од веома плодних поља интердисциплинарности социологије и политичке економије. Она ће довести до парадигматског преврата⁵ (P. Montfraix, 2001). Како економске науке превазилазе несигурност времена? Несигурност учествује у конструкцији будућности. Најзначајније економске одлуке, оне о инвестирању везане су за будућност, а будућност је несазнатљива, несигурна. Да смањи ову несигурност предузетник ће је покушати антиципирати. Најефикасније средство зато састоји се у пројектовању садашњости у блиску будућност, мањи је ризик да се предузетник превари, него да погађа далеку будућност. Инвестирање тако учествује у креирању будућности, оно је једна самоостварујућа антиципација. Економска наука ће промовисати антиципаторско резонување, чији је циљ да учествује у конструкцији друштвене стварности, стварајући оно што анализира. Економија смањује опис објективне стварности, а више учествује у њеној конструкцији, што је средство да се смањи несигурност (P. Montfraix, 2001:2). Первезна последица ове промјене је да се *несигурност премјешта са научног аргумента на политичку науку* због учешћа макроекономије у конструкцији економских политика.

⁴ Што ће веома снажно оспорити Ален Каје који сматра да корисност губи из вида друге елементе друштвених односа, указујући да је Мос у архаичким друштвима открио дар као општи облик интеракције (Caillé, A. 1994:35)

⁵ Несигурност доводи у питање три основе политичке економије. рационалност економског понашања, постулат да је могуће формализовати економска понашања и да све економске појаве имају новчану димензију сматра P. Montfraix 2001:20.

Сматра се да ово кензијанско резонување дјелимично превазилази несигурности времена учесовањем у конструкцију будућности. „Када су економисти схватили да класична представа економије... не одговара стварности, нијесу због тога напустили свој пројекат конструкције једне тврде науке. Они су само промијенили предмет своје дисциплине. Проблем, заиста, није више објаснити „гравитацију цијена” Адама Смита, нити те „законе који се вјековима запајају и који имају исту правилност као и закони природних наука” драги Milton Friedmanu. Проблем је: доказати несигурност економских понашања. Владајућа парадигма постаје несигурност.” (P. Montfraix, 2001:20). Несигурност се претвара у парадигму коју прихвата научна заједница и отуда питање: да ли је наука о несигурном још увијек наука?

ВРИЈЕМЕ У НАУЧНИМ ПОЈМОВИМА

Волерстин сматра да појмови зависе од конструкција простор-времена које ми градим и да је простор-вријеме основни елемент дефиниције појмова. Међутим, његово схватање простор-времена је више експликативни оквир. Појам је резом на битно и небитно обезбјеђивао вјечито вријеме: небитно је остајало изван појма у стварности, у садашњост, а битно за вјечност и универзалност. Вријеме је конститутивни елемент сваке институционализације, неопходно и за институционализацију појмова у науци.

Чини ми се да је Бурдје успио у неке своје појмове да угради вријеме. Ту прије свих мислим на појам *хабитуса* који у себи садржи више времена: вријеме дугог трајања као историјско несвјесно или структурно вријеме и садашње вријеме, а та времена су међусобно повезана у интеракцији. Хабитус се може разумјети само кад се повежу два времена друштвених услова: друштвени услови у којима се хабитус конституисао, који су га произвели и друштвени услови у којима се он остварује. Хабитус „обезбјеђује активно присуство прошлих искустава која, депонована у сваком организму у облику схема перцепције, мисли и акције, тежи, сигурније него сва формална правила и све изричите норме да гарантује истовременост пракси и њихову постојаност кроз вријеме” (P. Bourdieu, 1989:91). Укратко, хабитус је дјелујуће присуство сваке прошлости чији је производ (Ibid. p. 94) Хабитус је тај који дозвољава да живе институције да се практично присвоје и тиме да се активно одржавају у снази, да

се стално чупају из стања њихове смрти, из мртвог језика, да оживљавају смисао који је у њима депонован, али намећући им промјене, које су надокнада и услов реактивирања. (P. Bourdieu, 1989:96).

Хабитус је једна врста структурне матрице заробљена у репродукцију дугог трајања. Структуре у главама и тијелима, структуре у стварима и институцијама доводе до занемаривања значаја интеракције лицем у лице у процесу конструкције друштвене стварности. За Бурдјеа интеракције крију структуре које се у њима остварују. Епистемолошки оквир у који је уписан појам хабитуса је друштвени детерминизам, те је, у том смислу, структурно вријеме ближе вјечности и позитивизму од којег се дистанцира.

Вријеме дугог трајања, посебно у социологији, привилегује структурализам. Бурдјеове структуре дугог трајања које ми у облику хабитуса усвајамо у процесу интериоризације и репродукујемо кроз наше свакодневне праксе наталожене су у нашем историјском несвјесном: „Као структуришућа структура, која организује праксе и перцепцију пракси, хабитус је такође и структурисана структура: принцип подјеле у логичке класе, који организује перцепцију друштвеног свијета, и сам производ утјеловљења подјеле у друштвене класе.” („*Lexique*” *bourdieusien*, 2002, version 3. 1. 0).

Бурдје такође у тумачењу разлике између свог схватања *дара* и Мосовог и Леви-Стросовог схватања уписује вријеме. Он сматра да је Мос парадигму дара (обавезу да се дарује, прими и узврати) или, како Бурдје каже размјену дарова, описивао као јединствен дисконтинуитетни слијед, а Клод Леви-Строс као структуру реципроцитета која надилази размјене. „Што се мене тиче, ја указујем на оно што је било одсутно из ове двије анализе, то је одлучујућа улога временског интервала између дара и против-дара, чињеницу да је, практично у свим друштвима, дозвољено да се не враћа одмах за оно што се добило – што би упућивало на одбијање. Затим сам се запитао о функцији тог интервала. Зашто је потребно да против-дар буде онај коју успоставља разлику и који је различит? И ја сам показао да је функција интервала да направи застор између дара и против-дара и да дозволи савршено симетричним радњама да изгледају као једносмјерне без повезаности. Све се одвија, дакле, као да времениски интервал, који разликује размјену дарова даваоца и примаоца, јесте ту да дозволи ономе који даје да (до)живи свој дар као дар без повратка, и ономе који узвраћа свој контра-дар као бесплатан и неодређен почетним интересом.” (Bourdieu, P, 1994:179).

Оно што је значајно у размјени дарова јеста да се у временски интервал умећу два размјењивача а да то не знају и да се не договарају: да маскирају или одбаце објективну истину о томе шта раде.

Функционисање размјене дарова претпоставља индивидуално и колективно *незнање* (нагласила МФ) истине о механизму објективне размјене. А објективни поглед је детемпорализирајући: релативно непредвидљиви слијед праксе агенаса, објективно је иреверзибилан. Не зна се хоће ли бити контра-дара, зависи од избора примаоца дара, тј. серија иреверзибилних избора помоћу којих се ти избори темпорализују. Другим ријечима, временски интервал дара и против-дара је оно што дозвољава да се опази као неповратан један однос којему увијек пријети појава реверзибилности, тј. однос који је истовремено и обавезан и користољубив (P: Bourdieu, 1989:179, 180). Временски интервал који се умеће између дара и против-дара јавља се као чин великодушности без прошлости и будућности, тј. без интереса. Практике поклона, за вријеме њиховог вршења теже да суспендују закон интереса јер прикривају, таложећи у времену, трансакцију размјене дарова (P. Bourdieu, 1989:192). Социолог се овдје суочава са двије ексклузивне истине које су обје присутне у стварности и између којих не може да бира. Овдје се, дакле, у економији симболичких размјена каква је даровање сријеће још једна особеност: табу објашњења. Рећи значи срушити. Рећи шта је, казати истину размјене, или како се понекад каже „истину о цијени” то значи потпуно уништити размјену. (P. Bourdieu, 1994:12) Зато се обавезно скида етикета са цијеном кад се даје поклон. Најкраће, Бурдје сматра да се и код даровања врши преобраћање економског у симболички капитал који производи односе зависности који су економски утемељени, али прикривени велом моралних односа (Bourdieu, P. 1989:210). Међутим, ток мисли окупљен око часописа MAUSS⁶ на челу са Алан Кајеом не прихвата ово утапање Моса у Леви Строса, односно дара у размјену и сматра да парадигма дара на апарадигматски начин обухвата двије владајуће парадигме у друштвеним наукама холизам и индивидуализам (A. Caillé, in Camille Tarot, 1999:12).

⁶ MAUSS (Mouvement antiutilitariste des sciences sociales) часопис који је од својих почетака, како каже његов оснивач, ушао у Мосово дјело да би критиковао *homo economicus*-а и преиспитивао епистемолошки положај економске науке. (Alain Caillé, „Préface” in Camille Tarot, *De Durkheim à Mauss, l'invention du symbolique*, 1999. pp. 14 en word)

У објашњењима конструкције *личног идентитета* уписује се временска димензија. Тако Thomas Luckmann сматра да су три темпоралности имплициране у појму личног идентитета схваћеног као „самоодређење” (дефиниције себе): „Лични идентитет може бити описан као непрестално обнављана синтеза три темпоралности: темпоралности уписане у наше тијело а која се живи као трајање; интересубјективна темпоралност живљена као синхронизација интеракција лицем у лице;⁷ и биографска темпоралност живљена као однос најзначајнијих смисаоних јединица у сталној конструкцији и реконструкцији укупности нашег животног пута.” (цит. по Claude Dubar, 2002:42).

ОДГОВОРИ ЕПИСТЕМОЛОШКОМ РЕЛАТИВИЗМУ

Будон не прихвата постмодерну социологију и одбацивање појмова напретка, истине, објективности. Он процесом *дифузне рационализације* објашњава иреверзибилност научног знања и основне механизме друштвеног развоја. Унутрашњи процес који покреће науку је процес дифузне рационализације, који Вебер запажа у историји религија, а који такође и Диркем примјењује у историји религије: „Појам рационализације овдје означава просто процес помоћу којег се, кад је дат један пројекат или један програм, бирају најподеснија средства – наравно ако су пронађена – од оних која су до тада коришћена, да се остваре циљеви дефинисани пројектом или програмом. Он истовремено означава напор да се прецизира природа програма. На дјелу је он науочљивији у науци чији напредак зависи од спољашњих услова и структурних података, али коју такође покреће и унутрашњи процес *дифузне рационализације...*” (наглашио Р. Б.) (Raymond Boudon, 2002:86-87)

Несигурности, неодређености појма или шире, идеја, потчињени су процесу рационалне селекције. Тај процес расплунуте, дифузне, нејасне, рационализације је извор неповратности која се јавља у историји науке, права и политичких институција: „Процес рационализације идеја је спор јер је сложен. Извор неповратности једне нове идеје – о подјели власти, или хиљаду других – произилази просто из чињенице, да, када су конкурентске идеје присутне на тр-

⁷ Више о томе у: P. Berger, T. Luckmann, *La construction sociale de la réalité*, Armand Colin, 1996, pp 44 -51

жишту, онда ће побиједити најбоље гледиште о циљевима које треба слиједити. Овај процес се лако запажа у случају науке.” (R. Boudon, 2002:90) Неповратност идеја произилази дјелимично и отуда што су вриједносна и инструментална рационалност органски повезане. Рационалност је дифузна јер су вриједносна и инструментална рационалност органски повезане и јер не постоје општи критерији да се одлучи да ли је једна теорија или идеја добра, већ само посебни, варијабле од једног до другог случаја, које дозвољавају да се одлучи да је једна теорија боља од друге. То важи и за критерије истинитог и за критерије праведног: „Кад је једна идеја одабрана тако да се не може вратити натраг, то је зато што она изгледа боља од својих конкурената, а она је *боља*, (тј. зависно од случаја: истинитија, оправданија, праведнија, кориснија итд.), с обзиром на јасне критерије који су издвојени и имају објективну вриједност, али промјенљиву, од случаја до случаја.” (R. Boudon, 2002:93). Појмом дифузне рационализације Будон објашњава и основне механизме друштвеног развоја. Он не сматра, као посмодернисти, да је појам еволуције и напретка неупотребљив.

Морен се залаже за циркуларну узрочност, тј узрочност у којој посљедице постају неопходне за узрок онога што их узрокује и што их производи. Тако на примјер, ми смо у узрочном кругу: реформа мисли захтијева реформу институција, која и сама такође захтијева реформу мисли. Појам узрочности се не инспирише више диркемовским натурализмом, већ логицизмом код Будона, тиме каузална анализа постаје ослонац позитивистичке епистемологије.

Реорганизација знања не представља један, већ мјешавину сложених процеса који се окупљају испод научног знања. Хтјели смо да укажемо да се формира и институционализује нова парадигма времена која продубљује кризу детерминизма на којем се зидала легитимација науке. Проблем нестабилности науке, несигурности знања, криза строгог детерминизма изазвали су и кризу легитимитета знања (Liotar, 1998:131). Несигурност ће кориговати упрошћену рационалност која ће постати једно од веома плодних поља интердисциплинарности социологије и политичке економије.

Објективност научног знања не постоји, бар не онаквом каквом смо је замишљали помоћу аксиолошке неутралности и подјелом на судове стварности и судове вриједности. У својум посљедњим предавањима на Колеж де Франс, Бурдје сматра да се објективност у науци може постићи радом објективизације субјекта објективиза-

ције. Овај рад објективизације треба водити на више нивоа: објективизирати положај научника у глобалном друштвеном простору, положај у полју дисциплине и положај те дисциплине у полју друштвених наука, као и читаву страну специфичног научног хабитуса научника. Другим ријечима, научник има утолико више шанси да буде објективан уколико је потпуније објективизирао своју сопствену позицију (друштвену, универзитетску) и интересе везане за ту позицију (Бурдје, 2002:181-182), Бурдје је покушао да прекине представу о научној заједници увођењем и развијањем научног поља које одређује истовремено као систем објективних односа између друштвених положаја и као мјесто конкуренције чији је специфичан улог монопол научног ауторитета у којем су неодвојиво спојени стручна способност и друштвена моћ. „Из ове дефиниције проистиче да је узалудно разликовање између чисто научних детерминизама и чисто друштвених детерминизама научних пракси: борба за научни ауторитет је неодвојиво политичка и научна борба чија је посебност да супротставља произвођаче који немају друге клијенте до своје конкуренте.” (Pierre Bourdieu, 1975:91-118).

Иако се положај социологије у дисциплинарном простору дубоко промијенио, као и структура социолошког поља Бурдје сматра да се процесима објективизације научника (или субјекта) који врши објективизацију предмета истраживања друштвене науке могу изчупати од релативизације. Он сматра да се главна тензија науке састоји у томе што научне револуције претпостављају традицију и да су револуције укоријењене у парадигме. Зато је у науци револуционар онај који влада традицијом, а не онај који прошлост игнорише. Као што се не може одбацити цивилизација зато што је утемељена на постојању неравноправности жена, тако се не може одбацити позитивистичка парадигма јер се мора уважавати досадашњи развој науке.

Кад је у питању самосталност друштвених наука Бурдје сматра да им се аутономија не признаје због тога што је њихов предмет сазнања веома значајан и сувише врућ, и врео за друштвени и симболички поредак да би им дао монопол на производњу истине. Друштвене науке су посебно изложене спољнем притиску. Али постоји и унутрашњи раузлог, оно што Бурдје зове законом ждановизма. По том закону, они који су највише лишени научног капитала, тј. најмање истакнути, према чисто научним критеријима, настоје да се позивају на спољашне моћи, да се учврсте и евентуално тријумфују у њиховим научним борбама (Бурдје, 2002:116).

Постоји „епистемолошка дистанца” (Valade, В. 2001:26) између конструктивистичког структурализма Пјера Бурдјеа и индивидуализма Рејмон Будона, у којој је главни епистемолошки чвор схватање субјекта. Бурдјеов позитивизам је у структурализму, а Будонов у логичкој одбрани иреверзибилности идеја и једнолинијског напретка. Кад се појам узрочности не инспирише више диркемовским натурализмом већ логицизмом, каузална анализа постаје основа позитивистичке епистемологије (Bertlo, 2001:33).

Још у *Новом савезу*, заједно са Изабел Стренцер, Пригожин се нада да ће парадигма времена бити темељ новог савеза природних и друштвених наука, темељ трансдисциплинарности за све науке. Изгледа да се још не може говорити о постпозитивизму, јер у савременим парадигмама постоји позитивистички пртљаг.

Покушали смо да утврдимо како плурализам друштвених времена доводи у епистемологији друштвених наука у питање основне појмовне и вриједносне репере *научног закона* у друштвеним наукама: и узрочност, и сталност и предвидљивост и како доприноси ширењу епистемолошког релативизма.

Како се од Кунове структуре научних револуција развој науке не врши акумулацијом знања, већ промјеном принципа организације знања, од којих смо неке препознали у позитивистичкој парадигми⁸ (Филиповић, М. 2000:174), ти принципи су у свакој дисциплини обезбјеђивали, за науку нужну, трансдисциплинарност. Стара трансдисциплинарност је потрошена, замело ју је вријеме, нова себе промовише у један од имлицитних постулата и природних и друштвених наука, на свим нивоима.

⁸ Прије десетак година покушала сам формализовати позитивистичку парадигму, доста оскудно указати на различите епизоде њене историје, њене епистемолошке функције, њено постојање у различитим теоријским токовима, различитим временима и неким друштвеним наукама и промјене које су водиле ка њеној епистемолошкој аномiji. (М. Филиповић, 1995:12-13). Овдје сам само жељела дјелимично продужити рад на позитивистичкој парадигми, тачније на њеном трећем ставу да, нема разлике у поимању научних закона природних и друштвених наука.